

ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր Ք Ն Ն Ա Ր Թ Ե Ա Ն

Պ. ԱՐԵԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ

«ՀԱՅՈՑ ՀԱՊԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԼԵՃՈՒՆ ԸՍՏ ՍԵՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ»

ԳՐԱԾԻՆ

(Շար. Յակար Թիւն)

Հոս նորէն Պ. Սաֆրաստեան ընդհանուր կերպով կը խօսի Հնդկէն զբաւոր աշխարհներու արժեքի եւ անոնց ընծայուած վարկաբանութիւն կարեւորութեան վրայ (էջ 146-151) առանց հայագիտութեան հետ առնչութիւն ունեցող տող մը ունենալու, բացի սա միակ կէտէն՝ որ Պ. Սաֆրաստեան կ'ըսէ թէ Հնդդոգոտտի այն յերկրանքը թէ Հայերը սերած են Վոլուգիայի գաղթականներէն, ինչն ըստ ինքեան բաւական պիտի ըլլար չափաւոր Հնդկէն պատմահար արժէքը (էջ 150), որ անգամ մըն ալ քննութեան կ'ենթարկէ, զայն համեմատութեան դիմելով զարթիլ ժամանակակից, րայց շատ աւելի արժանահաւատ Հնդկէն հայրենասէր Քոնենփոնին եւ Հնդկէն պատմիչն ու զինուորականը, Թուկիստիստին հետ, նայնպէս ժամանակակից թէ՛ Հնդդոգոտտին եւ թէ՛ Քոնենփոնին:

Դիտելի է որ Քոնենփոնի եւ Հնդդոգոտտի միջև տարբոր անհամաձայնութիւնը Հայաստանի առընչութեամբ է, իսկ Թուկիստիստի եւ Հնդդոգոտտի իրար հերքող արձեւերը ո՛չ մէկ կապ ունին Հայաստանի հետ, հետեւաբար այս մասին Պ. Սաֆրաստեանի բոլոր փաստարկութիւնները, որոնք բաւական տեղ զբաւած են (էջ 151-155), պէտք է որ Ա. Սասնի առաջին հաստատութիւն մէջ տեղ ունենային, ինչպէս հոս տեղ պէտք է որ ունենար Հնդդոգոտտի Վերնոսի եւ Փիւնիկեցիների մասին (էջ 155), Վոլոնի եւ Կրեսոսի եմթարքիւ նշանաւոր խօսակցութեան (էջ 156) եւ Վերաք կայսրութիւնը (էջ 156), այլ կարգ մը մասնաւոր հարցերու մասին (էջ 157-158) տուած տեղեկութիւններու հերքումը, եւ մասնաւորապէս Ջուսի ծագման մասին Պ. Սաֆրաստեանի բաւական երկար տեսութիւնները (էջ 159-161) — բոլորովին միջանկալ եւ գրեթէ ոչ մէկ առնչութիւն ունեցող գործին հետ — բայց այս չեղումներն եւ յորդումները պէտք է ներելի նկատուին Պ. Սաֆրաստեանի, որ կը յայտնէ թէ Եստրինիով հետախուզած եւ պրպտած է Վերնոսի եւ Նոր աղիւրիներ, ընդհանուր եւ մասնագիտական հնդկականութիւններ, յասնաւոր շարքներով եւ ամսներով, մշտած եւ համարած է Հնդդոգոտտի զգաճները, զրացի երկիրներու մասին, ստուգելու համար թէ ի՞նչ պատմաւաւ նա եղած է այնչափ ժլատ եւ անարդար առ իր ժամանակի լայնամասշտ, ուժեղ եւ բարգաւաճ Հայաստանը (էջ 161):

Այսպէս երկար թափառումներէ յետոյ՝ Պ. Սաֆրաստեան կը մտնէ բուն իր նիւթին մէջ,

հաւաքելով Հնդդոգոտտի ինք զիբեքէն, Հայաստանը կամ Հայ բաւոր յիշող հատուածները, որոնք ընդամենը վեց հատ են (տես էջ 162-165), «բացի մէկէն միւսներն պատահաբար՝ զրացի երկիրների առնչութեամբ եւ րացի մէկէն, քոյրն ալ սուտ եւ սխալ, եւ խորապէս կը զարմանայ որ Հնդդոգոտտի պէս մի ճարտարաբօս, լեզուանի, հնքեաթիւնը պատմել սիրող մի մարդ» . . . որ կը յաւանդէ թէ պարսկական, արքայական պողոտայով ճամբորդած է միջին Սուսա. հազի թէ Եւրոպի չլսէր եւ չի գիտնար հայերի մասին» (էջ 166):

Եւ որովհետեւ կը խորհի թէ պիտի ըլլան առարկողներ թէ «բայց ի՞նչ իրաւունքով սպասել որ Հնդդոգոտտը պարտը գրի նաեւ Հայաստանի մասին. մի հայրենասէր Հնդկէն, որու ընդունալը քանդուած եւ զրուած էր Պարսիկներէ, ամենէն առաջ պարտը պիտի համարէր «անապշի» կամ «եղբայրներ» իր մայր հայրենիքին սպառնացող Պարսկաստանի եւ Վերաքաստանի՝ Հայաստանի անոր համար չէր ներկայացներ թեւէ գործնական շահեկանութիւն» (էջ 166), կը յարէ թէ անկասկած շատ քանաւոր է մի այսպիսի առարկութիւն, մանաւոր անոնց կողմէն որոնք չուէին պատմական լայն ու անկախ հայնացիներ ազգերի ամժան եւ ծնայուն ապահովութեան հոգեբանական ազգակների մասին» (էջ 166-167):

Եւ Պ. Սաֆրաստեան ազգերի ամժան եւ ծնայուն ապահովութեան (Ք) հոգեբանական ազգակների մասին Վատմանական լայն ու անկախ հայնացիներն չունեցող անձերը համոզելու համար կ'ըսէ թէ Հնդդոգոտտի այս ներկայացնող փաստական հիմքերով լիովին ընկած եմ սնապարկական պատմութեան եւ կրթականութեան յատկապէս զուգործութիւնը (էջ 167), որուն համար պէտք է համեմատաբարութեամբ սպասել, քանի որ Պ. Սաֆրաստեան կը նախադաշնէ Հնդդոգոտտի պատմագրական հասկացողութիւնը ընդգծել մի միայն մի այլ պատմագրի վկայութեամբ (էջ 167) որ է Քոնենփոնը: Ուստի կը ներկայացնէ համառոտաւ Քոնենփոնի կեանքը (էջ 167-168), ժամանակը (էջ 169) եւ ճանաչելի բերութեան պարագաները եւ Հայաստանի մասին իր տեսութիւնները (էջ 170-172), եւ կ'եզրափակէ թէ «տող առ տող քննելով Քոնենփոնի ուղեգրութիւնը, անհրաժեշտ է չնկատել այն խոր տպաւորութիւնը զոր Յոյները ընդհանրապէս կըրտած են տեսնելով Հայաստանի բարբոսութիւնն ու ժողովրդի սրտաբայ վերաբերմունքը, Յոյները պիտի

դադարեին մարդկային լինելէ եթէ անոնք իրենց մարքի մէջ չընէին մի թաղարտութիւն Հայաստանի մէջ իրենց սեփականութիւնը իրենց մայր-հայրենիքին մէջ տիրող անդադու բաղադրային պատերազմների եւ ուրեմն ընդհանուր թշուառութեան եւ աղքատութեան հետ» (էջ 172)։

Պ. Սաֆրաստեան Գեներալ-մայոր որոշ տեղերուն վրայ հիմնուած «տե՛ս էջ 173» կը հաստատէ թէ Գրառան-Սուէն մինչև Խաղաղաց լեռները և Կիւլիկոյ սահմաններէն մինչև Կասպից ծովը Հայաստան էր Է. Գալուսի, Ն. Բ., և Երովհեմե Գունտան-Սուէն հարաւ Գեներալ-մայոր ընտելած ցոյց կուտայ Գորգուացիներէն, Պ. Սաֆրաստեան կը հարցնէ. «Եսպայ ո՞ր Մնացին շախմատի կայսրութիւնը եւ Հերոդոտոսի ներկայացուցած ամենամայ Մարբը» (էջ 173)։

Ինչպէ՛ս արդէ՛ն տեսնուեցաւ, Պ. Սաֆրաստեանի միտքին մէջ տանջող դադափար մըն է ճամբարային կայսրութեան առաջադիւ, որուն ջանքերովն ի նպատակարար փաստ մը գտած ըլլալ կը կարծէ Գեներալ-մայոր մէջ, ինչ որ երևութապէս արդարեւ հնչող կը թուի, թէև բոլորովին անաւարտելի կերպով։

Պ. Սաֆրաստեան յետոյ ձեռք կ'առնէ ասոր առեւտրային օգուտը կէս մը, Կ'ըսէ թէ «Երանի վրէտասայի կազմակերպութեան ի վեր (522-486 Ն. Բ.) Հայաստան ներկայացուած է որպէս պարսկական ծխ. ստորապետութեան մէջ մտք, այսինքն պարսկ հարկատու մի գաւառ Արիմենեան թագաւորին» (էջ 173) և Գեներալ-մայոր վկայութիւնը համաձայն չի գտնէր այս տեսութեան առաւարտութեամբ թէ «Արտաշէր Բ. ի աջինն զորքով թշնամիներ էին ապստամբ հիւրոսի միացած եւ իր ղեկավարութեամբ 10,000 յոյները, . . . անոնք հայաժողովուն եւ սպանութեան այն ամէն վայրերի մէջ, ուր կը տիրէր պարսկի իշխանութիւնը կամ ազդեցութիւնը»։ Եթէ ոեւէ կերպով կամ աստիճանով Հայաստանն ու նոյնքան քաղաքական կախում գտնիստատանէ եւ վերջինս ոեւէ քաղաքական կշիռ հայկական իշխանութեան մօտ, անհնարին էր որ Բոգոս-Սուի ամփին կազմած Հայոց հոծեցողորն եւ հետեւակազորը թոյլատրէր յոյների մուտքն ի Հայաստան։ Ընդհակառակն, սարսափահար եւ պարտուած յոյների Հայաստան աշխարհի մէջ ամենուրեք գտնէր զրկաբաց ընդունելութիւն, ինչպէս կը վկայէ Գեներալ-մայոր. . . . Նոյնիսկ Տրպատունի նահապետը յոյների հետ կնքեց մի դաշինք անոնց օգնելու ամէն կերպով՝ պայմանաւ որ իրենց անցած զինուորներն տուններ չհրդեհեն» (էջ 174)։

Այս տեսութիւնն ալ թէև համադրի առկայի վերջնական չի կրնար ըլլալ, վասնզի պարսկ հասարակարգը զբնիքն անկախ վերահսկողութեան կարգի վերջին աստիճանը պատմական իրողութիւն մըն է որ այս չփոթ ժամանակի մէջ աւելի չեղանուած կրնայ ըլլալ։

Պ. Սաֆրաստեան հոս «մայրնիթաց էջերի բընագրական մէջքերուն» եւ անոնց ամփոփ համաձայնական քննութեանն շնորհ թանաւոր առաջարկութիւններս կը հանէ (էջ 175)։

Ա. Հերոդոտոսը եւ Կալիկ կամ պակաս անոր

հետեւող Ստեփ. Բիւզանդացի. Դիոտոր Սիլիքիացի եւ ամբողջ հնդկական խումբը, ապա Ստրաբոն եւ անկէ ներշնչողները, տարբեր դրապատմաութեանով եւ զանազան ծնունդով չեն խնայած ոեւէ ճիշդ աշխարհիս մէջ տարածելու այն կարծիքը որ Հայոց «Քուիզիացի» գաղթականներս էին եւ կամ արած թեստիային Հասոնիս միացող մի ինչ որ Արմենիոս» (էջ 175)։

Եւ իբր հերքում այս կարծիքին՝ Պ. Սաֆրաստեան կ'ըսէ թէ «Գեներալ-մայոր . . . Երբքը չհանդիպեցաւ մի հայու որ կարենար գտնէ մի քանի ռաւ յունարէն խօսել» (175)։ Տկար փաստ մը, ջանք որ Փուիզիացիք յունական չէին, Նոյնպէս անտեղի է հարցնել թէ Գեներալ-մայոր ջանք մը հարկու տարինքը առաջ եկող Արմենիների սերունդէն է՝ որ մնացած մէկը որ Գեներալ-մայոր յիշեցնող թէ իր նախնիքը եկած էին Փուիզիայէն կամ Թեսաղիայէն»։ Այս ալ շատ զորաւոր փաստ մը չէ, և աստիճան վրայ հիմնուած կարծիք չէ բռն թէ լայնակալ տրտառող է ամբողջ յերկրանքը, որ մի ռաւ աւելի չի արժեք, (էջ 175)։ Նոյնպէս բան մը լաւեցնէր իբր փաստ առ մտածութիւնը թէ Հերոդոտոսի ժամանակ երբ լայնեւ չկային Մարական եւ Բաբելական կայսրութիւններն, . . . ինչո՞ւ այսչափ երկար կը գրէ անոնցմէ խրաքանչիւրի մասին, իսկ Խաղիկ մեծ կայսրութեան մասին ո՞չ մի բառ» (էջ 176), վասնզի ոչ ոք կրնայ երաշխաւորել Հերոդոտոսի ժամանակի ամբողջական մեղի հասած ըլլալը, կասկած՝ որ կը կազմէ արդէն Պ. Սաֆրաստեանի երկրորդ առաջադրութիւնը։

Բ. Արիմենի շերտոտուն եւ ուրիշ հին հնդկ գրոյցաքանները իրապէս գրած են այս յիմարութիւնները, թէ ոչ յետագայ դարերի մէջ անոնք ընդգրկուներն ենթարկուած են դատարանայ ծնունդութեանց եւ խաղաղաւորի Արիմենի մեծ հասած հին հնդկական գրչագրիներն ապագայում պահպանուած են, ինչպէս որ անոնք երան ռուն հնդկականների ծնունդէն, թէ ոչ անոնք կրճատուած, կորստուած, չարափոխուած են զանազան ժամանակների մէջ՝ ամենէն ննդք քաղաքական դրապատմաութեանով (էջ 176-177)։

Չափազանց քաղաք ու խորունկ հարց» (էջ 177) որուն կը մօտենայ Պ. Սաֆրաստեան, սեփական թէ լայնակալ Հերոդոտոսէն, որուն ձեռագրիներէն նազդին՝ Բիւզանտէն առաջ Ժ. Գալուսի գրուած է (էջ 177), ինչ որ շատ կարեւոր նկատուելիութիւն մըն է, և փաստ մը թէ ապահովաբար խանդաւրտման պատմութեան, որուն առաջ բերած են հակասութիւնները (էջ 178-179)։

Արիմենի տրի մեծ գիտնականներ վերջին մէկուկէս դարու ընթացքին կատարած են փիլիսոփայի աշխատանք՝ ռաւուն իսկական առումով՝ սող առ տող եւ ռաւ առ ռաւ ուսումնասիրելու այդ ընդգրկուն, մատնանշելու մոթ կէտերն եւ քննարկական խոնարհումներն, առաջարկելու ռաւագրական են ընթանալովն սրբագրութիւնները՝ մէկ խօսքով՝ գիտական մեղմութիւններով վերականգնելու ընթացքին ո՞նց ու իմաստով, հնարատրութեան չափով» (179)։ Բայց դժբախտաբար անոնց շահագրգռութեան առաւելան մասնաւոր կերպով մեղ-

մուտքը եղած է (180) և Արևելքը որով չափով անտեսուած է (180), և ատիկա պէտք էր գատարուէր արևմտեան Ասիայով շահագրգռողներու հազմէ, ինչպէս իրաւամբ էր՝ Պ. Սաֆարատեան, որ այս աշխատանքին մի ամփոփ փորձը կը կատարէ, մեկնել փորձելով շերտողութիւնը եւ Գաննէ-Ֆորս պատմութեան միջոցով շայտտանի վերաբերմամբ գտնուած անտեսութիւնները (180), և հոս առջ մի պատմաւ, առանց դժբախտաբար ի վիճակի լինելու ամբողջով զայն ունէ գրաւոր վերկայութեամբ» (180), և կը կարծէ թէ այսուհի քննարկը կողմակի ապացոյցներն կը թուին լինել անելի քան պերճախօս (180), անշուշտ իր յայտարարութեամբ կանգնելով մեր պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան շէմին (180):

Սաֆարատեան հոս կը ներկայացնէ Սասանեաններու շէմը վրայ տեսութիւններ (180-188) և այդ շէմին մէջ շայ եկեղեցւոյ ինքնաբերականութեան ձգտումներուն վրայ կարծիքներ, որոնք համաձայն են մասամբ Զ. Ակիեանի (տե՛ս Եղեկի ռաւանատարութիւն), Տաշեանի, Գարգաշեանի և շատ մը աւելիներու տեսութեանց: Միայն Վայական ինքնաբերութեան այն ունիւր քայլերի հանգիստ Բիւզանդացիներու փոխադրմամբ արած քայլերուն մասին իր տեսութիւնները նոր են և կրնանք ըսել չափազանց յանդուգն: Պ. Սաֆարատեան կ'ընէ թէ Յունները Երբեք նպատակին հասնելու համար կը թուին դիմած լինել աւելի ըզզայ՝ թայց աւելի գտնազուր միջոցներին (էջ 187) և կը խորհի թէ այնչէն աւելի պիտի կարենայ Նըպատեմ այս նպատակին՝ քան Հերոդոտոսի կամ Ստրաբոնի հեղինակութեան միջոցաւ շայ ազգը ներկայացնել իր Բաբելոնացի գաղթական կամ Բաբելոնացի (էջ 187):

Եւ ի՞նչ ապացոյց էր՝ թէ այսպիսի մտաւորական թափանցումը քաղաքականութիւնը ունի հին անցանք երբ Մակեդոնացի քաղաքակրթողներն և Հռոմի բրգնաւորները Արևմտեան Ասիայ վայրերուն հոս առջին նոր անտեսներ, ինչպէս Սարատեան կ'ընէ կը հաստատէ (էջ 187-8): Պ. Սաֆարատեան փոստ պատրիարքի (820-891) կը վերադառնէ ինչ զրկագիրներու խնդրի մասին, կ'հիմնուելով Գրեգորիանի մի քանի նպատակութիւններուն վրայ (էջ 188-9), որոնք սակայն երբեք որչա՞հ կերպով մեղի մտածել չեն տար թէ անիկա գործադրած ըլլալ վրանդակ ինչ չըլլէր զատական գրականութեան ֆնացարդներուն մէջ Պ. Սաֆարատեանի ենթադրած փոփոխութիւնները, Բաւական անըմբռնելի է որ թ. դարը մի եկեղեցական Գրեգորիանի Ե. դար առաջինն շայտտանի համար Հերոդոտոսի նկարագրած հոյուսութիւնը և մեծութիւնը իր նպատակներուն անհամապատասխան գտնելով կատարէր մեծաշուշուրթիւններ Հերոդոտոսի նկարագրին մէջ և Վայ կայսրութիւն յիշող տեղիքներն փոխել Մարական կայսրութեան, կամ պարզապէս ամէն ինչ բառ փոխարինել մտադր (էջ 189) և մտածել թէ ասիկա ոչ զոտար պիտի լինէր փոփոխի համալսարանի համար եւ ոչ ալ ունէ խղճախորութեան առիթ (էջ 189):

Ըստ ինքեան ասիկա գիտ մըն է (*), սակայն նուազ համոզիչ, սա պատահաւոր առաւելագէտ որ հնազանց մեծագործները, որոնք Ժ. դարէն են, զար մը առաջ եթէ փոփոխուած ըլլային, անկէ առաջ զոտած մեծագործներու անհաղթելիութիւնները մեղի հասած պիտի ըլլային տարբեր խումբադրութեամբ, մինչ Պ. Արշակ Սաֆարատեան, որ խորապէս ուսումնասիրած ըլլալ էր թուի Ներդրումը, երբեք մեծագործական տարբերութիւններու խօսքը չ'ընէր: Հետեւաբար եթէ Հերոդոտոսի ընկալիչը սրբազրուած է այդքան անխիղճութիւն, ատիկա աւելի կանուխ կատարուած կըրնայ ըլլալ և ոչ թէ փոստ Ժամանակը, այսինքն թ. դարուն:

Չմտ ուղիւ առարկել C. W. Nitzsch-ի և Սէյսի ճշմութեանց արդիւններուն և անոնց նշմարած մեծաշուշուրթեան զէմ (189-190), որոնք փոստ Ժամանակ կատարուած ըլլալը երկարալի են: Առաջ հանգիստ իրապէս Երբեք յաղաթական տեսակէտով նշանակութեան արժանի խնդիրն սա է որ անկարգիւ հաստատմանի մէջ քննութեան օտարկայ են Մարք և Սիկիթացի, Հապէս երկուքն էլ շինծու ազգայններ: Մինչդեռ ըստ սեպագրութեան ներքին և Բանիքներին սամանեայ մարզին մէջ տիրապետող ազգերն էին շայտտանի և Գովկասի բնիկ ժողովուրդները (էջ 190): Յետոյ հետաքրքրական է գրանալ թէ փոստ, որ Հերոդոտոսը առաջին մեծագործական ենթադրած էր, ինչպէս խնայած է Գաննէ-Ֆորսին:

Պ. Արշակ Սաֆարատեան ինքն ալ կը խոստովանի ըստ երեւոյթին շատ յախուռն . . . առաջագործներն մը ըլլալը իր վարկածին և հիմնաւորելու համար երկու ընազրական պարագաներ նկատի կ'առնէ:

Ա. Սպիւր գաւառի պարագան, որ Հերոդոտոսն էլ ինչէ՛ր չորս հաստատմաներու մէջ, աշխարհագրականօրէն անյարիւր և ըստ երեւոյթին անհաղթուած տեղիքներով (տե՛ս էջ 190):

Բ. Եթէ ինչի Գրեգորիան պարագան 423 տողին առաջինի քանակը Արաքսի մոտին ճշմութիւնը (էջ 191-4) որ վերջին 100 տարուան մէջ իրենց կենտրոնը Հելլէն գրականութեան արմատական ուսումնասիրութեան նուիրող մասնագէտ մեկնաբանողներն կ'ընդունին թէ այլալուծած է (էջ 193), Եթէ ինչ Երբեք պիտի չընէր Արաքսի վերաբերմամբ իրեն տարածուող միջնէ. Գովկաս, սակայն ոչ ոք անդադարմած է որ Եղովկասին եւ Կորդիսին ամենամոտ երկրորդ նշանակելի իր անթիւ ամբողջով ևս ռազմիկ քանակներով էր Արմենիա, ինչ որ շատ տարածարանական է (էջ 193):

Հետեւաբար կը խորհի Պ. Սաֆարատեան թէ զոտար պատմականութեան արդիւնքն չէ որ մեր պատմիչներն շատ հազուադէպ քաջաւոր միջոցայն յիշած են հին Հելլէն գրականը, իսկ վերջիններին մտացածին տեղիքը՝ շայ ցեղի ծագման մասին մուտք անգամ գտած չէ մեր ազգային պատմ:

(*) Ստոր նման յանգիստ գաղափար մը յայտն է Եսէ Ե. Արտու, նշմարել իր խղճի վարկածներով: Հետաքրքիրներ կրնան տեսնել ՀԱ. 1931, էջ 203-204, 2, Տաշեանի Վաթիկ և Ուրբանոսի յոյսաւարքներէ մէջ:

մաքրութեան մէջ՝ մինչև անցեալ դարու վերջին քառորդը» (էջ 194)։

Այսպէս կը իշխէ Թէ Մ. Խորենացի (նաև Թովմա Արծրունի) մէջ անգամ կը իշխեն Ներգոտոսը և մէկ անգամ Դիոտոր Սիկիլիացին (194), և կուտայ նոյնիսկ փաստեր Թէ անիկա ինչպէս անուշ-դափի կը հերքէ զՆերգոտոսը (էջ 195), և ասիկա Պ. Սաֆրաստեան կը վերագրէ մեր պատմահօր զփտակցական անվստահութեան» շատ չլլլին եւ ուրիշ դասական աղբյուրներն (էջ 196)։ Եւ Խորենացիին այն տեղիքը, ուր կը խոստովանի աղբիւրներու չգործիւթիւնը, կը նկատէ պարկեշտ խոստովանութիւն (էջ 196)։ և կ'ըզգայացնէ Թէ մեր պատմահայրը գիտակց լինելով հանդերձ հեղինակի դարկութեան արժեքին ... արքունի վերապահութեամբ եւ գիտակց ընտրողութեամբ հարկադրուելու դիմել յունական աղբիւրներին, անոնցմէ քաղելու այն ինչ որ կը պակասէր քառասունիկ աղբիւրների մէջ։ Սակայն այդ դիմումը յունական մատենագրութեան, ուեւէ կերպով չեն ճնթարդեր որ նա ունէր ուեւէ հաւատք անոնց փտահիշուածան վրայ (էջ 196)։

Պ. Արշակ Սաֆրաստեան հաս կը մտնէ հետաքրքրական մարդի մը մէջ՝ յայտարարելով որ Խորենացի շատեցած լինելով Նուստողմէն եւ երկար ժամանակ ապրած լինելով Աղբրսանդիկա իրրեւ ուսանող Յոյն դարկութեան, ունեցած ամէն առիթ ալքէ անցընելու հին հելլենական մատենագրութիւնը Բացի Շեսերէսուն եւ յետ Դ. դարու այլ հելլենագիր հայրերէն, Խորենացին կը իշխէ զանազան յոյն հեղինակութիւններ՝ որոնց գրեթէ բոլորն ալ կը պատկանին Աղբրսանդիկան դպրոցին, մի դպրոց որ յայտ երեւած է եղակիորէն ընկալաւական վերաբերմունք առ ամէն ինչ հին հելլենական կամ միջնական» (էջ 196)։

Ըստ Պ. Սաֆրաստեանի ճանգուզական Խորենացին լիովին գիտակց իր ժամանակը Հայոց մատակոպական հրապարակը խուժող հելլենագրութեան զաւրկութիւն, ստիպուած էր ցոյց տալ իր հելլենագիտութիւնը, յիշել Ներգոտոսն ու Լամբոսը, առանց տակայն ուեւէ հաւատք ընծայելու անոնց հերոսային հեղեթներն» (էջ 199)։

Այս կերպով, հակառակ անոր որ այդ հարցերը շատին կը պատշաճին Խորենացու քանակական քննութեան» (էջ 199) կամ աւելի հեշտ՝ չաղբիւրներու քննութեան, և նոյնիսկ կը յարուցանեն Խորենացիի խմբագրութեան ժամանակի հարցը, — որուն մասին Պ. Սաֆրաստեան վերապահութեամբ չ'արտայայտուի — քայց ունենալով սերտ աղբր Հայոց հին աւանդութեան հետ, անհրաժեշտ ապակա նկատուի՝ հ'աւանք ապա փորձի մէջ, և կը ներգայացնէ լամբոսի մի քանի յատկանիշական աղբիւրները զոլոր թողով Առիւս, Թահան անուն կոչեցնելով, Պորգի, Դաւիթ, Եւսապարոս, Շիթաղիւս, Հիւսպոդիւս, Յովսեփոս, Ողիմպիոսորոս, Պողոքիւս, Պարփիւր, Սիլամանդորոս, Փղետոնիւս» և այլն (էջ 200) և կը Բասի Ակաբար, Արիւղիմոսի, Ափիւրկոսի, Ապրոստարի, Հիւսպոդիւս» և Ապրոստար, Պողիմպոսի, Փղեգոմիւսի, Պղեգոմիւս» և Պղեգոմիւսի մասին (էջ 200-220) բաւական մանրամասն

և արժէքաւոր ու նոր ծանօթութիւններով, օգտակար լով օտար աղբիւրներէ և իր կողմէն կատարելով ինչ ինչ մերձեցումներ, որոնց մանրամասնութիւնները չեն ուզեր ներկայացնել, Խորենացիի աղբիւրներու քննութեան բաղակարգն հիւսն և բանասիրութեան այնքան նիւթ հայթայթող հարցին բաւիշխներուն մէջ չ'իյնալու համար, մանաւանդ որ Պ. Սաֆրաստեան զանազն ջանաւ է միայն զգոնացուցիչ փատուիչն հայթայթելու համար Թէ լամբոս պատմահայրը կատարած է գիտակցական ընտրողութիւն իր հետախուզութեանց մէջ, որ նա ունեցած է մտահոգութիւն որոնելու Շիթաղիւսը ոչ միայն քննադատիկ աղբիւրների այլ եւ քիզանդակաւ ուղղափառութեան հերթելիցոս նըկատած հելլենագիր հեղինակութիւնների մօտ։ Խորենացին ոչ թէ հելլենասէր էր, այլ կը սիրէր յոյն լիզուով քայց ոչ-հելլեններէ գրուած աղբիւրներն (էջ 220)։

Այս եղբայրացութիւններուն, որոնք հազիւ Թէ համադրէ կրեանք կոչել, դուրսէ կարելի չէ համաձայն ըլլալ, քանի որ, ինչպէս ըսի, Խորենացիի մասին թեր ու գէտ ըսուածներէն տակաւին կարելի չէ եղած եղբայրացութիւնը ևս հանել և իր ժամանակին հարցը ունի իր անեղիտանելի լուծման համար ամենամեծ նշանակութիւն, բան մը որուն Պ. Սաֆրաստեան չէ ուզած մտնելու, հակառակ անոր որ անիկա ինչքէն կու գայ կը կանգնի մեր առջև, նոյնիսկ Պ. Սաֆրաստեանի տեսութիւններուն հետանալով, քանի որ Մ. Խորենացի Ալեքսանդրիոյ դպրոցին աշակերտ էր լալալ և միևնոյն առեւ իր պատմութիւնը գրէ առած Փոտի հին չլլլին մատենագրութեան մէջ ձեռնածութիւնները կատարելին յետոյ, ինչ որ բազմաթիւ մէջ անկարելիութիւն մը կը դառնայ, և չ'մտադարձուի և ստուարական Խորենացիին կը դարձնէ օտարաւ և խնդաբիւրաց, քանի որ այդ պարագային Թ. զարէն առաջ' դրուած չէ կրեար ըլլալ իր գործին, և այդ դարուն Ալեքսանդրիա շատեց զարուած էր Բրիտանական այդպիսին համար իր լուսաւարութեան կեդրոն իր աւելցած նշանակութիւնը։

Բայց չեն ուզեր խորացնել հարցը այս ուղղութեամբ, և ոչ ալ նկատի առնել ուրիշ մանրամասնութիւններ, որոնք կրեան շատ հեռուները տանել մեզի, միայն միջանկեալ այս փոքր ակնարկով կը բաւականանան։

Պ. Սաֆրաստեան յետոյ քաջատրելու համար Թէ չ'իյնու Հայոց պատմիչներէն ոչ մէկն անգամ չէ յիշած Ստրաբոնի անունը, որ, նախագի իր բոլոր ներգրութիւններին, կուտայ մի շարք դրական տեղեկութիւններ մեր եւ զրացի ազգաց մասին» (էջ 220) կ'ըւէ Թէ

Ա. Հայերը առանձնապէս իրենց ուշադրութեան կեդրոնացուցած էին շատապակական եւ մեկնողական հեղինակութեանց վրայ։

Բ. Յունաց հայածանքներու հետահանօք խորանք աւելին անոնցմէ և

Գ. Արեւելիութիւն՝ Համի նկատմամբ, ինչ որ Արեւելքի մէջ ընդհանուր է (էջ 220-224)։

Սակայն այս պատմաաւարանութիւնները ար-

գեօ՞ք միայն Ստրաբոնի պարագային կ'արժեքաւորուէին եւ անոնք նմանապէս պատճառներ չէին որ ուրիշ պատմագիրներ ալ անգտնուէին։ Այն ատեն ուր մնաց իրենացիի ընտրողութիւնը եւ արժանիքը, Ազգային ընկալի արտայայտութիւնն էր այս թէ պատմագրական ձեռնհասութիւն։

Հոս առանց կապակցութեան Գ. Սաֆրաստեան, անշտոյ բանասիրական յօդուած մը կ'աւելցնէ առաջին մասին մէջ (էջ 123-125)։ Սկիւթիոյ մասին իր յայտնած տեսնութիւններուն առեւտարէն, նոր երեք յատուկ անուններով զբաղելով։ Անոնք են՝ Գալակտոֆակը, Լիպակմալը եւ Աթիեանը(?) (Իլիական, XIII. տող 5-6), որ յայտնի չէ թէ ժողովուրդների անուններ, տեղանուններ թէ ոչ պարզապէս որոշ խումբի մարդկանց տրուած օրայական անվանումներ են (էջ 225)։

Գ. Սաֆրաստեան այս անուններու համար տրուած էին եւ նոր մեկնութիւնները կը ներկայացնէ (էջ 226-227), ամենքն ալ անշտոյ, լայն պարզ պատմաբանով որ Հայաստանն ու Կովկասը ուսումնասիրուած չեն ըստ արժանւոյն (էջ 227), ըստ Գ. Սաֆրաստեանի՝ «այն անունները» երկուքը սպաճողաբար ակնարկութիւններ են Հայոց պատմական տեղանուններին կամ նախարարական մի ընտանիքի (էջ 228), այսպէս կը մեկնէ։

Ա. Գալակտոֆակ անուն «կարճակեղ» նշանակութիւն ընծայելու համար բառակապակցութիւնը իմաստաւորուած է դարերի ընթացքին։ Ի՞նչ որ այ լինի անունն սկզբնաձեւը՝ Հոմերոսի մօտ այդ գուռը պէտք է լինի մեր Գաղղնը։

Բ. Աթիեմը, կը թուի համապատասխանել կա՛մ Ապոլոնեանց գաւառին եւ կա՛մ Բալագիւ (Բիլագի) պատմական ամրոցին։ Իսկ ըստ Մտեփ. Բիւզանդացւոյ՝ Աթեանք անուր յիշուած է Նարիշէ որպէս Գաբեանք, միշտ մեր Գաբիզեանք, Հայոց հնագոյն տաճարապետութիւններէն մէկը (էջ 228)։

Եւ Գ. Արաւիկ Սաֆրաստեան ասոր ապացոյցը գտնել կը կարծէ Արգիշտի Ա.ի (785-760) մէկ արեւմտագրութեան մէջ, ուր յիշուած են բազմաթիւ անդանուններ որոնք մի առ մի ընծանութեան կ'առնէ (էջ 229-235) եւ շատ մը արդի անուններու կը պատշաճեցնէ, Դժբախտաբար գիտաբ. է վճռական կերպով ըսել թէ որքան է՛նչ են այդ պատշաճեցումները, որոնք իբր իրողութիւն ընդունելով հանդերձ՝ տակաւին մարդ պիտի վարանի Գ. Սաֆրաստեանի վերեւի երկու եղբայրութիւնները անվերապահ ընդունելու։

Մենք պիտի նախընտրէինք որ Գ. Սաֆրաստեան իբր փորձ մեկնաբանութեան եւ ոչ իբր ապացոյցի տեսնութեանց այս էջերը (էջ 228-236) բնաւ կցած չըլլար իր գործին, վասնոր անոնք, հակառակ երկար պրպտումներու եւ հիգերու նետանք ըլլալուն, եւ կարեւոր աշխատութիւն մը թերեւ, կը մնան վարկածային եւ պարզ մեկնադական հիգեր, որոնք ի վերջոյ վճռականապէս չէին առաջնորդք առաջնորդուած նպատակին, թէ եւ անոնք պարունակին արժէք ունեցող լուսաբանութիւններ, մասնաւորապէս տեղանուններու մասին, որոնքմէ յատկապէս ուշադրուա է

Խալտի, Կասաղային այսօրուան Կարախն համապատասխանելը (էջ 230) եւ Խալտի՝ Գուլուսային Գողթնի վերածումը, Գուլուսա < Գուլուս < Գողթն մէկատեղանիւ ներկայանալով (էջ 231), որոնք հաւանորէն կրնան տոկալ ընդհանրանութեան Այնպէս որ ես պիտի վարանիմ եւ կը կարծեմ թէ շատեր, որոնք այդ էջերը պիտի կարգան, ինծի հետ պիտի վարանին լեւալը ու Աղդիստանեան տեպալուր։ Քննեց եւ Հայոց մասնագրական աղբիւրների այս ամփոփ համադրութիւնը (էջ 236) ապացոյց մը նկատելու հելլենական հնագոյն աւանդութեան Գալակտոֆակաց եւ Աթիեանց երկիրներ փոխանակ Սկիւթիոյ՝ Հայկազանց երկրին, զպատմագրապէս եւ աշխարհագրապէս սահմանիցի մի մարդի մէջ։ Գիտաւելու (էջ 236)։

3. Հայաստան եւ հին պարսկական անտրոպիքը կը գրաւէ գործին մէջ շատ համեստ տեղ մը, հազիւ 25 էջ (237-262) եւ եթէ նշոյնիս ամբողջութեամբ անիկա գոյութիւն չունենար, ոչինչ պիտի կորսնցնէր գործը, վասնոր իրականին մէջ այս 25 էջերը Հայոց պատմութեան լուսաբանութեան ոչինչով կը նպաստեն։ Անոնք ընդհանուր տեղեւորութիւններ են հին պարսկական գրաւոր աղբիւրներու վրայ եւ միայն անոնց կորուստը կը բացատրեն, իսկ պարսիկ կրօնական գիրքերու վրայ գրեւորածներ, իրանագիտութեան տեսակէտով կարեւոր, Հայկական տեսակէտով ոչ մէկ չաւանդանութիւն ցոյց կու տան, եւ ընդհակառակը կարծես տեղ տեղ կը միտեն հաստատուելու (ինչպէս էջ 250) թէ Հայ պատմագրութիւնն է, ինչպէս Դ. Փաբլեցիին եւ Եղիշէին է որ նպատակ մը կը քերէ իրանագիտութեան, անոր ինչ ինչ մասերը պարզելով։ Անշուշտ անժխտելի է թէ հայագիտութեան համար յոյժ կարեւոր եւ գրեթէ յօրիտուածական մի տարր է իրանագիտութիւնը (էջ 257), սակայն այս նշմարութիւնը կարելի չէ եղած հաստատել։

Նոյնպէս չէ կրցած հաստատուել թէ իրանագիտութեան համար «մի կենսական եւ լուսաբանող նպատակ է խաղիագիտութիւնը» (էջ 257), եւ եթէ «աբեւմտեան գիտութիւնը ցարդ բոլորովին անդիտակ է այն հնարարութիւններին զորս կը ներկայացնէ խաղիագիտութիւնը» (էջ 257)։ Գ. Սաֆրաստեան չէ կրցած ցոյց տալ զրապէս թէ ան ինչ ինչ սխալ կը գործէ շրջան մեկնակէտ ունեցողով զրուստորապէս հին Հելլեն աւանդութիւնը եւր զոնց կը զօտոգրանալ կանգ առնել որոշ կէտերի վրայ, հետախուզելու համար պատմական լոյսեր միշտ հսկանք ուղղութեամբ (էջ 257), ըստ Սաֆրաստեանի՝ քաղաքական կամ ազգային յետին միտքերով (էջ 258-261)։

Կրկին կը շեշտենք թէ աւելի իմաստուն բան մը պիտի ըլլար այս հատուածով լծանբարեանել գործը, քանի որ անով՝ առաջնորդուած նպատակին զոյգն նպատակ է ընծայուած չէ։

Ա. ԱՂՈՅԱՆ

(Մարտնախել)